

Қартабаева Е.Т.

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
e-mail: erke_66@mail.ru

САҚТАРДЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІГІ МӘСЕЛЕСІНЕ

Түркі халықтарының этномәдени дәстүрлерінің қалыптасуы ғылымдағы ең бір аз зерттелген тақырыптардың қатарына жатады. Соның ішінде, әлі күнге дейін шешімін таппай отырған мәселелердің бірі – сақтардың этникалық негізі, яғни шығу тегі мәселесі болып табылады. Орталық Еуразияның этникалық тарихын зерттеуші көпшілік ғалымдардың көрсетуі бойынша аймақтағы ең ерте, яғни қола дәуірінде өмір сүрген этникалық бірлестіктер үндіеуропалықтар болған. Қазіргі лингвистикалық зерттеулер де Орталық Азияның ең ежелгі халқы – сақтардың үндіеуропалық тіл тобына жататындығын көрсетуде. Бұл мәселе арийлер мәселесімен тығыз байланысты болғандықтан біржолата тығырыққа тіреліп отыр. Ғылымда әлі күнге дейін үстем болып отырған еуропацентристік бағыт өкілдері арийлер тек еуропалық нәсіл болуы тиіс деп басы-бүтін шешіп қойғандықтан, ғылымдағы басқа көзқарастардың ешқайсысы мойындалмауда. Алайда, еуропацентризмнің ғылымдағы осы диктатына қарамастан соңғы жылдары түркітанушылар арасында, арийлер мәселесіне қатысты және сақтардың түркілік тегін негіздейтін зерттеулер пайда бола бастады.

Мақаланың мақсаты – сақтардың этникалық бірегейлігі мәселесінің зерттелуіне үлес қосу болып табылады. Зерттеу нәтижесінде антикалық деректердегі скифтер туралы және үнді-иран мәтіндеріндегі (Ригведа, Авеста) арийлер туралы мәліметтерді салыстыру негізінде, ежелгі сақтардың түркі халықтарымен бірегейлігін анықтауда айтарлықтай нәтижелерге қол жеткізілді.

Түйін сөздер: Еуразия, этникалық бірегейлік, арийлер, сақтар, түркілер.

Kartabayeva E.T.

Candidate of historical sciences, associate professor,
Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
e-mail: erke_66@mail.ru

To the Problem of the Ethnic Identity of the Saks

The formation of the ethnocultural traditions of the Turkic peoples is one of the least studied topics in science. A controversial issue that is still hotly debated is the issue of the ethnicity of the Sakas. According to most scholars, the earliest ethnic groups living in Eurasia were Indo-Europeans. Modern linguistic studies also confirm the Sakas belonging to the Indo-European language family. Since this problem is related to the Aryan problem, the solution of this issue is completely deadlocked. The European centristists still dominant in world science once and for all decided that the Aryans should be a European race. For this reason, other views on this issue are not recognized. Nevertheless, in spite of such a dictate on the part of Eurocentrism, recently research has begun to appear in science, in which the Aryan problematics are examined in a new way and the Turkic roots of ancient Saks are based. In these works, the main attention is paid not to the linguistic side of the Aryan texts, but to the culture, economy and life of the Aryans described in the texts.

This article set a goal to contribute to the development of the problem of determining the ethnic identity of the ancient Saks. As a result of a comparative analysis of information from ancient sources about Scythians and Indo-Iranian texts (Rig Veda, Avesta) about the Aryans significant results were achieved in determining the belonging of the ancient Saks to the Turkic peoples.

Key words: Eurasia, ethnic identity, Arius, Saks, Turks.

Картабаева Е.Т.

кандидат исторических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
e-mail: erke_66@mail.ru

К проблеме этнической идентичности саков

Формирование этнокультурных традиций тюркских народов относится к числу наименее исследованных тем в науке. Спорной проблемой, по которой до сих пор ведутся горячие дискуссии, является проблема об этнической принадлежности саков. По мнению большинства ученых, самые ранние этнические объединения, проживавшие на территории Евразии, были индоевропейцы. Современные лингвистические исследования тоже подтверждают принадлежность саков к индоевропейской языковой семье. Так как данная проблема связана с арийской проблематикой, решение данного вопроса вовсе зашло в тупик. Господствующие до сих пор в мировой науке европоцентристы раз и навсегда решили, что арии должны быть европейской расой. По этой причине иные взгляды на эту проблему не признаются. Тем не менее, несмотря на такой диктат со стороны европоцентризма, в последнее время в науке стали появляться исследования, в которых по-новому рассматривается арийская проблематика и обосновываются тюркские корни древних саков. В этих работах главное внимание уделяется не лингвистической стороне арийских текстов, а культуре, хозяйству и быту арийцев, описанных в текстах.

В данной статье была поставлена цель вносить вклад в разработку проблемы определения этнической идентичности древних саков. В результате сравнительного анализа сведений античных источников о скифах и индо-иранских текстов (Ригведа, Авеста) об ариях были достигнуты значительные результаты по определению принадлежности древних саков к тюркским народам.

Ключевые слова: Евразия, этнические процессы, арий, саки, тюрки.

Кіріспе

Ежелгі дәуірдегі түркі халықтарының, соның ішінде сақтардың этногенезін зерттеу тек академиялық мақсаттағы қызығушылықтан ғана туындап отырған жоқ. Бұл мәселенің өзіміздің, яғни түркі халықтарының бірінен саналатын – қазақ халқының шығу тегін, қалыптасу тарихын білу үшін – таза практикалық көкейкесті маңызы бар. Оның үстіне, түркі халықтарының өткен тарихын білмей, қазіргі күнгі көптеген мәселелерін түсіне алмайсың. Бұл мәселені зерттеу қазіргі таңдағы түркі мемлекеттері арасындағы мәдени-гуманитарлық интеграцияның жолдарын таңдауда, болашағын болжамдауда да маңызды болып табылады.

Түркі халықтарының этникалық тарихының кеңінен зерттелуіне ғылыми базасының әлсіздігі ғана емес, ең алдымен, бұл мәселеге еуропацентристік бағыттағы ғалымдардың, соның ішінде, әсіресе, иранист-ғалымдардың біржақты көзқарастан қайтпай отыруы кері әсерін тигізуде. Үндіеуропалықтардың тарихын зерттеушілер түркітанушыларға түркі халықтарының этногенезін, тарихы мен лингвистикасының басқа да мәселелерін зерттеуінде өз тәсілдерін таңып, мәселені жаңаша, жаңа методология тұрғысынан қарастыруға жол берер емес.

Орталық Еуразияның этникалық тарихын зерттеуші еуропацентристік ғалымдардың көрсетуі бойынша аймақтағы ең ерте, яғни қола

дәуірінде өмір сүрген этникалық бірлестіктер үндіеуропалықтар болған. Қазіргі лингвистикалық зерттеулер де Орталық Азияның ең ежелгі халқы – сақтардың үндіеуропалық тіл тобына жататындығын көрсетуде. Тілші-иранистердің ықпалынан түркілердің этникалық мәселелерімен айналысушы Б.Н. Граков (Граков, 1971), М.Н. Артамонов (Артамонов, 1974), А.П. Смирнов (Смирнов, 1951) және т.б. археологтар да шыға алмай қалған тәрізді. Олар археологиялық мәліметтер негізінде андроновтықтардың, скифтер, сақтар, массагеттер, сарматтар мен аландардың ирандық халықтарға жатпайтындығын дәлелдеген болатын. Алайда лингвистер олардың ирантілді екенін қайта-қайта дәлелдеумен болғандықтан, аталмыш археологтар лингвистердің айтқанына лажсыз көніп отырған сыңайлы.

Бұл мәселе арийлер мәселесімен тығыз байланысты болғандықтан біржолата тығырыққа тіреліп отыр. Ғылымда әлі күнге дейін үстем болып отырған еуропацентристік бағыт өкілдері арийлер тек еуропалық нәсіл болуы тиіс деп басы-бүтін шешіп қойғандықтан, ғылымдағы басқа көзқарастардың ешқайсысы мойындалмай отыр.

Материалдар және методология

Ежелгі сақтардың, яғни скифтердің этникалық негізін зерттеуде антикалық авторлардың, атап

айтқанда: Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Птоломей және т.б. еңбектеріндегі түркі халықтары, соның ішінде скифтер туралы мәліметтеріне, сонымен бірге, үнділік Ригведа мен ирандық Авеста кітаптарының арийлер туралы мәліметтеріне талдау жасалды. Сондай-ақ мақалада мәселеге қатысты археологиялық зерттеулердің нәтижелері де кеңінен қолданысқа енді.

Мақалада түркі халықтарының этногенезін зерттеуде пәнаралық зерттеу тәсілі қолданылды, атап айтқанда, археологиялық зерттеу нәтижелері, лингвистердің көне мәтіндерді зерттеу қорытындылары пайдаланылды. Сондай-ақ салыстырмалы зерттеу тәсілі, атап айтқанда, антикалық авторлар деректері мен үнді-иран мәтіндерін (Ригведа, Авеста) салыстыру кеңінен қолданылды. Сонымен бірге тарихи зерттеудің объективтілік, ғылымилық, жүйелеу, анализ, синтез сияқты тәсілдері де қолданыс тапты.

Скифтердің этникалық бірегейлігі жөнінде. Скифтер әлемдік тарихта маңызды із қалдырған халықтардың бірі. Скифологияның іс жүзіндегі алғашқы өкілі Геродот болып табылады. Оның атақты «Тарихының» 4 кітабы толықтай скифтерге арналған. Геродоттың көрсетуі бойынша скифтердің Солтүстік Қара теңіз жағалауында пайда болуы б.з.д. IX ғасырда орын алды, осы кезде скифтер киммериялықтарды талқандап, олардың Солтүстік Қара теңіздегі территориясын жаулап алып, өздері мекендей бастады (Геродот, 1972).

Бұдан кейін скифтердің тарихи аренада көрінуі Ассирияның құлауы мен Мидияның көтерілуі дәуіріне сәйкес келеді. Мидиядағы «Тұран жазбалары» туралы XIX ғасырда аймақта зерттеулер жүргізген миссионер Эрик Нюстром хабарлайды (Nystrom, 1985). Көшпелі өмір салтына байланысты, скифтер адамзат тарихында алғаш болып Еуропа мен Азия арасындағы байланыстырушылар болды. Скифтер ежелгі дүниеде біртұтас мәдени, тіпті саяси да біртұтастықтың қалыптасуына ықпал етті (әлемнің әр түрлі түкпірлерінде мемлекеттер қалыптастыру арқылы да). Мысалы, Меотия теңізінің (Азов) батыс жағалауында мемлекеті болған «патшалық скифтер» (Геродоттың көрсетуі бойынша), оңтүстік Кавказда, қазіргі Әзербайжан территориясында да мемлекет қалыптастырды, ол тарихта Сакасена деген атаумен белгілі болды (Гасанов, 2002). Антика авторларының скиф патшалықтары туралы мәліметтерін археология материалдары да растайды.

Скифтердің түркі халықтарына жататындығы туралы қағиданы алғаш негіздеген академик Э.И. Эйхвальд болатын. Ол былай деп жазды: «Скифтерге көбіне әртүрлі түркі ұрпақтары жатқызыла беретін... Скифтер деп түркі тайпаларын атауы мүмкін екендігін дәлелдейтін көптеген айғақтар бар... Геродот Тюррагеттер мен Түріктер туралы айтады (кн. IV, 21)... Днестрдің жоғарғы ағысына Геродот аңшылықпен күнелтетін Түріктерді, Тирастар немесе Тюрастарды орналастырады. Днестрді түріктер әлі күнге дейін Тур деп атайды... Страбонда ур-ги атты тайпа кездеседі. Бұл көшірмешілердің қате жіберуінен болған қате жазу болуы мүмкін. Түркі сөзін урки, урги деп те қате жазған (Эйхвальд, 1838: 56-60, 63, 75-78; Eichwald, 1839). Ресей академигі А.Н. Аристов та осы пікірді қолдайды, ол былай деп көрсетеді: «Геродот және басқа да ежелгі авторлар жазып кеткен скифтердің бір бөлігі, қазіргі зерттеушілер айтып жүргендей түркі тайпаларына жатуы әбден мүмкін (Аристов, 2003: 400).

Эйхвальдтың, Аристовтың және басқа да XIX ғ. көптеген авторларының скифтердің тілі мен мәдениеті туралы пікірін бірқатар кейінгі зерттеушілер де жаңа фактілер негізінде қолдай түседі (Лаппо-Данилевский, 1887: 361; Ямпольский, 1966: 62-64; Мизиев, 1990: 55). Скифтердің арасында түркітілді тайпалар болғаны жөнінде Геродоттың «Тарихын» алғаш рет орыс тіліне аударған А.И. Лызлов (Лызлов, 1990) XVII ғ. екінші жартысында жазған болатын.

Бұл көзқарас, барлық бірдей ежелгі грек және рим авторларының скифтер мен сарматтарға берген атауларына, атап айтқанда, «жылқы етін жеушілер», «бие сауушылар, қымыз ішетіндер», «қымыздан ірімшік жасайтындар» және т.б. атауларына байланысты туындаған болуы керек (Латышев, 1890). Бұл скифтермен алғаш танысқан кезден-ақ, оларға ежелгі грек және латын дәстүрлері берген өзіндік бір этномәдени төлқұжат болды десек болады. Ежелгі үнді-еуропалықтардың ұрпақтарына, өздеріне мүлдем жат мәдениет элементтері бірден-ақ тайға таңба басқандай болып, ерекше көрінген болуы керек. Бұл мәдениеттің үндіеуропалықтарға жат болғаны соншалық, бірде-бір үндіеуропалық халық скиф мәдениетінің жоғарыда көрсетілген элементтерінің бірде-бірін қабылдап алған жоқ. Алайда, патшалық дәуірдегі Ресей тарихшыларының көпшілігі, бірқатар заманауи тарихшылар да, кезіндегі ғұндардың, хазарлардың, қыпшақтардың, моңғолдардың шапқыншылықтарын еске түсіруден қорқа ма екен, әйтеуір түркі

халықтарының тарихын біржақты жазудан әлі күнге бас тартар емес. Түркілерді барынша жасартып, Азия мен Еуропадағы ғұндар дәуірінен ғана бастауды, одан әрі асырмауды жөн көреді.

Андронов мәдениеті және арийлер. Еуропацентристік бағыттағы ғалымдар арийлер мәселесіне қатысты өз зерттеулерінде лингвистердің арийлік жазба мәтіндерді талдау қорытындыларын негізге алады. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында Иран мен Үндістанды жаулап алған арийлердің жазба деректері, атап айтқанда үнділік Ригведа мен ирандық Авеста мәтіндерін лингвистикалық талдау алғаш рет XIX ғасырда жасалған болатын, талдаудың нәтижесінде бұл мәтіндердің тілі үндіеуропалық тіл тобына жатады деген қорытынды жасалды.

Оның үстіне, XX ғ. 60-ж. кеңес археологтары мен лингвистері арасында үндіирандықтардың б.з.д. II мыңж. екінші жартысында Еділден шығысқа қарай жатқан далалы аймақта мекен еткендігі және олардың Андронов мәдениетінің өкілдері болғандығы жөнінде гипотеза орнықты (Смирнов, Кузьмина, 1977; Дьяконов, 1956). Бұл гипотезаға сәйкес, бұған дейін Донның төменгі ағысында мекендеген Абашев және Палтавин мәдениеттерін ұстанушылар (Иванов, Топоров, 1960: 20-23) Еділ бассейніне келіп қоныстанып, жергілікті тайпалармен ассимиляцияға түседі (Братченко, 1969: 51-52), осының нәтижесінде Еділ мен оңтүстік-шығыс Оралға дейінгі аймақта жаңа археологиялық кешендер пайда болады, солардың бірі Андронов мәдениетінің Жаңақұмақ кешені болып табылады деген қорытынды жасалды. Осыған қарап К.Ф. Смирнов пен Е.Е. Кузьмин, Андронов мәдениеті батыстың ықпалымен қалыптасты деген қорытындыға келді (Смирнов, Кузьмина, 1977: 52). Андронов мәдениетін үндіирандық тайпалардың ұстанғаны жөнінде басқа да тарихшылар көрсетеді. Мұндай пікірді алғаш айтқан С.П. Толстов (Толстов, 1962: 59) болатын. А.Н. Бернштам да осы пікірді қолдай отырып, Үндістанды Андронов мәдениетін ұстанушы – арийлер жаулап алды деген қорытынды жасады (Бернштам, 1957: 19).

Археолог С.С. Черников Андронов мәдениетінің өкілдері әр түрлі тілдерде сөйлейтін әр түрлі этностарға жатуы мүмкін деген қорытындыны алғаш жасаған болатын (Черников, 1960: 112). Алайда оның көзқарасы еуропацентристік теорияны жақтаушыларға ұнамады, өйткені олардың нәсілшілдік теориясы бойынша үндіеуропалық тілдер жүйесіне кіретін

халықтар нәсілдік жағынан да, мәдени жағынан да біртұтас, яғни еуропалықтар болуға тиіс еді.

Еуропацентризмнің осындай үстемдігіне қарамастан ғылымда соңғы кезде там-тұмдап болса да сақтардың түркілік тегі туралы пікірлер айтыла бастады (А. Асқаров, О. Исмағұлов, М. Исхахов, З. Гасанов). Бұл тарихшылар арийлік мәтіндердің лингвистикалық жағына емес, мәтіндерде сипатталған арийлердің мәдениеті, шаруашылығы, тұрмыс-тіршілігіне баса назар аударады. Мәтіндерге сенсек, арийлер малшылар болған, үндіиран құдайларына «кең байтақ жайылымдардың қожалары», «тамаша сәйгүліктер жіберушілер» деген эпитеттер таңылады; құдайларға жалбарынғанда олардан «көкорай жайылымдарды, жылқы мен бұқаларды көптеп беруін сұрайды»; құдайларға жылқыларды, бұқа мен қойларды құрбандыққа шалып отырған; құдайлар атты арбада суреттеледі; жасампаз-құдай Тваштар алғашқы арба жасаушы деп көрсетіледі.

Лингвист-зерттеушілердің бұл қорытындыларын Еуразия далаларында жүргізілген археологиялық зерттеулер де айғақтайды. Өкінішке орай, археологиялық зерттеулер андронов мәдениетінің тілі жөнінде еш мәлімет бере алмайды, ол тек бұл мәдениеттің шаруашылығы, тұрмысы туралы ғана айта алады. Археологтар арийлердің археологиялық белгілерін былай анықтады: 1) қайтыс болған арийліктің моласына, оның қоғамдағы орнына қарай биік қорған орнатылады; 2) арийліктің мәйіті қорғанның орталық бөлігінде жерлеу заттарымен және тиісті жауынгерлік сауыт-саймандарымен бірге орналасады; 3) арийліктің моласына оның өлтірілген жылқылары бірге көміледі; 4) молаға арийліктің әйелдерінің бірі өлтіріліп, қоса жерленеді, сонымен бірге алтын арба бірге көміледі. Арийліктерге тән дәл осы белгілер олардың андронов мәдениетін ұстанушыларға жататындығын көрсетеді.

Ригведа мен Авеста мәтіндеріндегі арийлер туралы мәліметтер. Ригведа мен Авестадан арийлердің географиялық орналасуы мен этникалық негіздері жөнінде құнды мәліметтер алуға болады. Арийлердің этномәдени бірлестігіне туыстас бірқатар тайпалық құрылымдар кірген, атап айтқанда: арийлер, тұрлар, дахтар, сайримдер және т.б. (Ancient Cities of the Indus. Edited by G.L. Possehl. New Delhi, 1979). Тек б.з.д. I мыңжылдықтың ортасында Иранның әскери-саяси жағынан көтеріліп, әлемдік империяға айналуынан кейін ғана, Иран өзін Тұранға қарсы қоя бастады. Л.Н. Гумилевтің көрсетуі

бойынша: «Иран мен Тұранды туыстас арий тайпалары мекендеді. Олар нәсілі мен тілі бойынша емес, діні бойынша ажырады... Ежелгі құдайларына табынуын жалғастыра берген арийлер тұрандықтар, ал Зарастураны жақтағандар ирандықтарға айналды. Осылайша Иран мен Тұранға бөліну басталды» (Гумилев, 1993: 57-58).

Авеста мен Ригведа мәтіндерінде арийлердің бастапқы атамекені жөнінде де құнды мәліметтер кездеседі, атап айтқанда бұл жердің мал мен жайылымға бай, Даития маңында екендігі айтылады. «Ол жақта он ай қыс, екі ай жаз, бұл (қыс) айларда су суық, жер суық, өсімдіктер қыстың ортасында суық, ол жақ қыстың нағыз ортасы; қыс аяқтала бастағанда онда су көп болады» (Вендидад, 1 тарау) (История древнего Востока. Тексты и документы. 2002: 431]. С.П. Толстов Даития Амудария өзені болуы мүмкін деп қарастырды. А. Асқаров болса, ежелгі Хорезм қола дәуірінде «Арьянам Вайджидің» тек оңтүстік бөлігі болуы мүмкін деп есептейді (Асқаров, 2007: 192).

Археологиялық мәліметтерге қарағанда, «Арьянам Вайджа» территориясы орасан зор аймақты алып жатқан, ол Қара теңіздің солтүстік, солтүстік-шығыс жағалауларынан Байкал өзеніне дейін созылып жатқан. Авестаға сенсек, оның солтүстік шекарасы славян ормандарымен шектеседі, дәл осы жерде қыс он айға созылады. Археологиялық зерттеулер бойынша осы, мал шаруашылығына қолайлы далаларда б.з.д. II мыңжылдықтың бірінші жартысында көшпелі мал шаруашылығы негізінде жылқы шаруашылығы жолға қойылды. Ал жылқы шаруашылығы жайылымдық шаруашылықтан көшпелі мал шаруашылығына өтуде маңызды фактор болып табылады. Бұл жағдай қоғамның әлеуметтік және экономикалық өмірінде түбегейлі өзгерістерге алып келді. Нәтижеде мал шаруашылығымен айналысушы қауымдарда ірі жеке меншік пайда болды. Мал шаруашылығымен айналысушы қоғамда егіншілікке қарағанда мүлкітік жіктеліс қарқындырақ жүретіні ғылымда белгілі жағдай. Интенсивті түрде дамып отырған көшпелі мал шаруашылығының қажеттіліктері үшін жайылымдарды үнемі кеңейту немесе жаңа жерлерді жаулап алып отыру талап етілді, мұның өзі қауым ішінде жауынгерлік жасақтың қалыптасуына алып келді. Қоғамның әлеуметтік өмірінде бұл салт атты жауынгерлер ерікті, тез қозғалысқа түсетін (мобилді) әскери топты құрды, олар ірі мал иелерінің тірегіне айналды. Авестада дәл осы салт аттылар және олардың

отбасы мүшелері «азаттар», яғни арийлер деп аталады. Сол кездегі қауымдық дәстүрге сәйкес, арийлердің жақындары мен тайпаластары да өздерін арийлерге жатқызды.

Сонымен, арийлердің бастапқы атамекені «арийлер жері» («Арьянам Вайджа») бұл мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы Ұлы дала, яғни Еуразия далалары болғаны анық. Мал шаруашылығы егіншілікке қарағанда рентабелді болғандықтан, тез баюға, мүлкітік жіктеліске ықпал еткені жөнінде жоғарыда айтқан болатынбыз, яғни іс жүзінде ру-тайпалық қоғамнан алғашқы таптық қоғамға өту орын алды. Көшпелі мал шаруашылығының орнығуымен қауымдағы салт атты жауынгерлердің маңызы одан да бетер еселеп артып, кәсіби жауынгерлерді тәрбиелеу ең маңызды іске айналды. Даланың көшпелі тайпалары өз балаларын ерте жас-тан әскери іске баулып отырды. Дәстүрлерге адал болу рухында тәрбиелеу түркітілді тайпаларға ежелден тән болғаны белгілі. Жас түріктер үшін ержүректілік, қайсарлық өмірлік қағидаға айналды. Ру-тайпалық қатынастардан ертетаптық қатынастарға өту дәуірінде қалыптасқан осы жауынгерлік рух, соңғы нәтижеде, жаулаушылық соғыстар мал шаруашылығымен айналысушы тайпалардың баюының маңызды көзіне айналуына алып келді.

Дәл осы малшы тайпалардың салтатты жауынгерлері шынайы түрде еркіндікті сезінді, олар Құдайдан басқа ешкімнің алдында тәуелді болу дегенді білмеді, өздерін экономикалық жағынан да, саяси жағынан да ерікті «азат-арий» сезінді. Бірте-бірте жас ұрпақты тәрбиелеу әрбір жас жауынгерді шынайы арий ретінде тәрбиелеуге саятын болды. Бұл дегеніміз, арийлер малшы тайпалар өміріндегі көшпелі кезеңмен байланысты қалыптасқан әлеуметтік құбылыс бола отырып, қоғамның ең белсенді, «зиялы» бөлігі, енді қалыптасып келе жатқан ертетаптық қоғамның ақсүйек тобын құрағанын көрсетеді (Асқаров, 2007; 193).

Арийлердің түркітілділігі жөнінде. Өзбек ғалымы, академик А. Асқаров арийлердің түркітілді болғандығы жөнінде ашық мәлімдеген алғашқы ғалым. А. Асқаров ұсынған концепция бойынша, «арийлер – бұл дала тұрғындарының ең бай, ақсүйек бөлігі, олар көшпелілердің әскери жоғарғы қабатын құрады. Ал этникалық жағынан олар ең ежелгі түркі тайпалары болып табылады» (Асқаров, 2001: 71).

Арийлерді түркілермен байланыстырған екінші тарихшы З. Гасанов болды. Ол өзінің «Патшалық скифтер» атты монографиясын-

да жүйелі түрдегі салыстырмалы-тарихи талдау негізінде скифтердің көне түркілермен бірегейлігі мәселесін зерттеген болатын. З. Гасанов «патшалық скифтер» мен түркілердің тілдерін салыстыра отырып, мынадай қорытындыға келді: бұл екі тіл генетикалық өте жақын, түркі тілдері «патшалық скифтер» тілінің жалғасы болып табылады. Скиф аффикстері көнетүркі аффикстерімен толық сәйкес келеді, скиф және түркі аффикстері түбірлік компонент статусына да, сондай-ақ сөзжасаушы құрылым статусына да ие. «Патшалық скифтер» тілі, түркі тілдері тәрізді агглютинативті болып табылады. Бұл екі тілдің түбірлік компоненттері көп жағдайда сәйкес келеді. «Патшалық скифтердің» мифологиялық терминдерін (21 термин) түркі тілдерінде толық түсіндіруге болады. «Патшалық скифтер» мен түркі тілдерінде сөз жасалу заңдылықтары бірдей. Скиф терминдері, скифтердің алғашқы аталарының есімдері, алғашқы скиф тайпаларының атаулары, скифтерге түскен тәңірі атрибуттары, сондай-ақ скиф құдайларының есімдері полисемантикалық болып келеді. «Скифтік сөзқұраушы модульдер» көнетүркі сөздерінің басым көпшілігінің негізін құрайды.

Сонымен, З. Гасанов өзінің монографиялық зерттеуі нәтижесінде мынадай қорытынды жасайды: «...иранистердің тәсілінен ерекше, түркілік атрибуттар негізінде жасалған бірегейлікті анықтау көптеген сәйкестіктерді көрсетеді... дәл осы Алтай дәстүрі скиф шежірелеріндегі сюжеттердің алтайлық ата-баба культімен, ал скиф теологиялық образдары тәңірішілдікпен сәйкес келетіндігін анықтауға мүмкіндік береді» (Гасанов, 2002: 17).

Ригведа мен Авеста сюжеттерінің скиф мифологиясымен үндестігі жөнінде атақты шығыстанушылар – үндітанушы Г.М. Бонгард-Левин мен ирантанушы Е.А. Грантовский бірлесіп жазған еңбегінде барынша дәлелді түрде көрсетеді (Бонгард-Левин, Грантовский, 1983: 23).

Алайда, еуропацентризмге негізделген кеңес ғылымында «Авеста» мен «Ригведа» тілдеріне қазіргі еуропа тілдерінің жақындығы негізінде Ұлы дала халықтарының да, Орта Азия халықтарының да үндірандық тіл тобына жататындығы туралы көзқарас қалыптасып қалған. Осының салдарынан үндіеуропалықтардың бастапқы атамекені Орал маңы жерлері, Орал жотасының оңтүстік-шығысы деп, ал арийлер тілінде сөйлеген халық дала тайпалары болды деген пікір орнықты.

Еуразия далаларының жергілікті халқының ирантілді болғандығы жөніндегі қағида далалы аймақта түркітілді тайпаларға ешқандай орын қалдырмайды. Сондықтан да түркітілді тайпалардың атамекені ежелгі дәуірде тек таулы Алтаймен ғана шектелді, ал Еуразияның басқа барлық аймақтарын ирантілді халықтар мекендеді деген жалған пікір пайда болды. Алайда, материалдық мәдениеті, антропологиялық келбеті бірегей болып келетін Ұлы дала тұрғындары тілдік жағынан қалайша мүлде бөлек болады. Сонда, тек таулы Алтай тұрғындары ғана түркі тілінде сөйлеп, ал оларды қоршап жатқан аймақтардың халқы ирантілді болғаны ма?

Бұл мәселені шешуде бізге түркі жазба ескерткіштерінің таралу географиясы көмекке келеді. Түркі руникалық ескерткіштерін алғаш болып зерттеген кеңестік түркітанушы ғалым Е.С. Малов былай деп жазған болатын: «Түркілер бастапқыда қай жерде: шығыста – Орталық немесе Орта Азияда, Сібірде немесе батыста – оңтүстік орыс далаларында немесе Волга-Орал бассейнінде пайда болды, қалыптасты, өмір сүрді дегенге жауап бере аламыз ба, білмеймін. Тек біздің заманымыздан бес ғасыр бұрын да, түркілер қазіргі тұрып жатқан жерлерінде және сол өмір салтымен (аз ғана өзгерістермен) тұрған» (Малов, 1952:136).

Тек түркітанушылар ғана емес, соғдытанушылардың ішінде де, соңғы кезде, Орталық Азияның түркі тайпалары Алтайдан келген келімсектер емес, олар Еуразияның кең байтақ далалы аймағының автохтонды халқы екенін мойындайтын ғалымдар шыға бастады. Осы орайда соғдытанушы М. Исхаковтың зерттеулері маңызды болып табылады. Ол көнетүркі жазба ескерткіштерінің таралу географиясы негізінде жасаған қорытындысы бойынша көнетүркі ескерткіштерінің көптеген жергілікті нұсқалары болғандығын айтады. Көнетүркі жазба ескерткіштері тек Орхон мен Енисейде ғана емес, сонымен бірге таулы Алтайда, Якутияда, Обь және Ертіс өзені бассейндерінде, Монғолиядан Жетісуға дейін, Қазақстан далаларында, Талас аңғарында, Ферғана алқабында, Қашқадария оазисінде, Еділ бойында, Дон өзені бассейнінде, Солтүстік Кавказда, Кубань бассейнінде, Қырымда, Молдовада, Венгрия мен Болгарияда таралған. Мұның өзі ежелгі дәуірде түркілердің тарихи-мәдени, әлеуметтік-саяси кеңестігі барынша кең ауқымды территорияны қамтығандығын көрсетеді. Ежелгі дәуір

мен орта ғасырларда түркі тілі тек таулы Алтайда, Сырдарияның орта және төменгі ағысында ғана емес, шығыста оның шекарасы Минусин ойпатына дейін тарады. Ежелгі дәуірде Ташкент оазисі, Қазақстанның бүкіл территориясы, Жетісу, Таулы Алтай, Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістан түркітілді халықтардың отаны болды.

Сонымен, көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеудің қорытындылары түркі тайпалары ежелгі дәуір мен орта ғасырларда Еуразияның бүкіл орталық бөлігінің – шығыста Якутиядан батыста Дунайға дейін, солтүстікте қыпшақ даласынан оңтүстік Тұранға дейінгі жерлердің автохтонды халқы болғанын көрсетіп берді (Isxarov, 2003: 7-12). Түркі мемлекеттілігінің қалыптасуында, әсіресе Қазақстан далалары, Төменгі Еділ бассейні, Оралдың оңтүстік-шығыс аймақтары, таулы Алтай, Шығыс Түркістан, Оңтүстік Сібір мен Монғолия далалары маңызды рөл атқарды. Бүкіл Еуразия кеңістігінде, соның ішінде Орта Азия жерінде де түркілер, бұрынырақ келіп қоныстанған жергілікті, түркі тайпаларына сүйене отырып өз билігін орнатты. Орта Азиядағы бұл полиэтникалық жағдай саяси үдерістерге кері ықпалын тигізе қойған жоқ (жалпы, ұлттар қалыптасқанға дейінгі кезеңдерде, яғни ежелгі дәуір мен орта ғасырларда этникалық ерекшелік қоғамдық-саяси дамуда маңызды рөл атқармаған тәрізді). Керісінше, автохтонды ирантілді халықтар – бактриялықтар, соғдылар, хорезмдіктер, Шаш пен ежелгі Ферғана тұрғындары түркі мемлекеттерінің қолдауына сүйене отырып, Ұлы Жібек жолы бойымен саудасын жүргізіп, халықаралық байланыстарын дамытып отырған. Соңғы нәтижеде түркі-соғды синтезінің негізінде жаңа этникалық бірліктер – өзбек және тәжік халықтары қалыптасты.

Өкінішке орай, тарих ғылымында түркі халықтары Орта Азияға қоныс аударушылар, жаулаушылар, тіпті басқыншылар ретінде келді деген пікір орныққан. Мұндай пікірдің ешқандай ғылыми негізі жоқ. Өйткені, Орта Азия территориясында ең ежелгі дәуірлерден бастап тек ирантілді халық емес, солармен бірге түркі халықтары қатар мекен етті. Бұл тарихи шындықты тек археологиялық материалдар ғана емес, ежелгі қытай деректері де растайды.

Орталық Азиядағы түркі этносының көне дәуірлерден мекен еткендігі жөнінде соңғы жылдары қытай және жапон ғалымдары да айта бастады, олар бірлесіп жазған 24 томдық Қытай тарихында ежелгі қытай деректеріндегі түркі атауы әр түрлі нұсқаларда б.з.д. 2205

жылдан бастап көрсетіле бастағаны жайында айтылады.

Еуразия далаларының этникалық құрамы жөніндегі мәселеге қайта оралатын болсақ, бұл кеңістікте түркілерден басқа этникалық қабаттар (славяндар) тек орыс патшасы Иван Грозный билігі тұсынан бастап қана бірте-бірте пайда бола бастайды (Бахрушин, 1927). Бұған дейін славяндар шығыста Орал жоталарына дейін, ал оңтүстікте Орал өзеніне дейін мекендеген (Греков, 1946). Орта ғасырларда славяндардың оңтүстікке шабуылымен Шығыс Еуропада түркі этносының тұтас тізбегінде біраз үзілген тұстар болғанына қарамастан, Еділ бойында, Солтүстік Кавказда, солтүстік-батыс Каспийде, Қырымда, Молдовада қазірге дейін түркітілді халықтар тұрып жатыр. Болгарлар соңғы мыңжылдықта ғана, үстем тілдік ортаның ықпалымен славянтілді халыққа айналды. Осы орайда белгілі лингвист А.М. Щербактың «Дон бассейнінде, Новочеркасскіден Воронежге дейінгі жерлерден табылған түркі жазуының үлгілерін печенегтерге жатқызуға болады» деген қорытындысы аса маңызды (Щербак, 1971: 27-34).

Антропологиялық зерттеулерде де Еуразияның ежелгі дәуірдегі этникалық құрамы жөнінде маңызды қорытындылар жасалуда. Атап айтқанда, қазақтың белгілі антропология О. Исмағұлов: «Ежелгі дәуірде Еуразияның этникалық және мәдени тарихында, осы аймақты мекендеген көптеген халықтардың физикалық тұрпатының бастауларында арий тайпалары тұрды, олар этнолингвистикалық жағынан, шынында да, көне түркі этносының негізін құрады» – деп көрсетеді (Исмағұлов, 2007: 40).

Қорытынды

Сонымен, зерттеу нәтижесінде, арийлер Еуразия далаларының малшы тайпалары тарихының көшпелі кезеңінде қалыптасқан әлеуметтік құбылыс болғанына көз жеткіздік, олар қалыптасып жатқан ертетаптық қоғамның аксүйек бөлігі болды. Арийлер, еуропацентристік ғылымда көрсетілетіндей ирантілді болмаған, ежелгі қытай деректерін салыстырмалы зерттеу қорытындылары арий тілі түркітілді этносқа жататындығын көрсетіп отыр. Ал енді арийлердің б.з.д. II мыңжылдықтың ортасынан бастап оңтүстікке миграциясын Орта Азияның археологиялық материалдары толық айғақтайды, шынында да Орта Азияда осы кезеңде түркітілді тайпалар кең таралған бола-

тын. Арийлердің қола дәуірінен басталған Орта Азияға жаппай миграциясы бұл жерде ерте орта ғасырларда түркі-соғдылық әлеуметтік және этномәдени кеңістіктің қалыптасуына алып келді, бұл кеңістікте түркітілді этникалық қабат бірте-бірте күшейе отырып, соңғы нәтижеде түркі тілі жеңіске жетті.

Арийлердің қиыр оңтүстікке, қазіргі Ауғанстан, Иран, Пәкістан және Солтүстік Үндістан жерлеріне енуі археологиялық материалдарда толық әрі нақты көрініс таппаған. Б.з.д. II мыңжылдықтың ортасында арийлердің белгілі бір бөлігі осы аймақтарға жеткен болуы керек, оны Ригведа мен Авеста мәтіндері айғақтайды. Алайда, Орта Азиядағыдай үлкен топтардың дүркін-дүркін миграциясы бұл аймақтарда бола қоймаған тәрізді. Осы себептерге байланысты, және жергілікті халықтан мәдени-экономикалық

дамуы жағынан төмен тұрған халық автохтонды тұрғындардың тілін өзгерте алмады. Сөйтіп, бастапқыда, әлеуметтік атау ретінде қалыптасқан арий термині, кейінірек – арийлер жергілікті халықпен ассимиляцияға түскеннен кейін жаңа этникалық мазмұнға ие болды, үстем жергілікті тілдік ортаның ықпалымен арийлер бірте-бірте өздерінің ана тілін, яғни түркі тілін ұмытып, иранданып кетті.

Сонымен, Еуразия далаларының малшы тайпаларының ирантілді болғандығы жөніндегі гипотеза логикаға мүлде сай келмейтін, ғылыми негізі жоқ, еуропацентристік ғылымның нәсілшілдік теориясын негіздеу қажеттігінен туындағанын түсіну қиын емес. Ал, бұған қарама-қарсы, арийлердің түркітілді болуын айғақтайтын ғылыми мәліметтер жеткілікті екеніне зерттеу барысында көз жеткіздік.

Әдебиеттер

- Граков Б.Н. (1971). Скифы. Научно-популярный очерк. Москва. МГУ.
- Артамонов М.И. (1974). Киммерийцы и скифы. (От появления на исторической арене до IV в. до н. э.). Ленинград: Ленингр. ун-та.
- Смирнов А.П. (1951). Волжские булгары. Издание Государственного Исторического Музея. – Москва.
- Геродот (1972). История в девяти книгах. Перевод и примечания Г.А. Стратановского, под общей редакцией С.Л. Утченко. Редактор перевода Н. А. Мещерский. Ленинград: Наука.
- Eric Nystrom (1985). «Bible Dictionary», 1868. Collection of «World Christian Mission», edited by I. Svenson, Toronto.
- Эйхвальд Э.И. (1838). О древнейших обиталищах племен (славянских, турецких и монгольских) в Южной России по Геродоту. Библиотека для чтения. Санкт-Петербург. кн. 27, отд. 3.
- Eichwald Edward (1839). Alte Geography. Berlin.
- Гасанов З. (2002). Царские скифы. Этноязыковая идентификация царских скифов и древних огузов. Нью Йорк.
- Аристов Н.А. (2003). Труды по истории и этническому составу тюркских народов. Бишкек., https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Aristov-Trudy_po_istorii_i_etnicheskomu_sostavu_tjurkskih_plemen.pdf (14.02.2019)
- Лаппо-Данилевский А.С. (1887). Обзорение скифских древностей. Петербург.
- Ямпольский З.И. (1966). Древняя Албания. (III-I вв. до н.э.). Тезисы. Баку.
- Мизиев И.М. (1990). История рядом. Нальчик.
- Лызлов А.И. (1990). Скифская история. Москва: Наука.
- Латышев В.В. (1890). Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. 1: Греческие писатели. – Санкт-Петербург.
- Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е. (1977). Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. Москва.
- Дьяконов И.М. (1956). История Мидии. Москва-Ленинград.
- Иванов В.В., Топоров В.Н. (1960). Санскрит. Москва.
- Братченко С.Н. (1969). Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона. Авт. Канд. Дисс. Киев.
- Толстов С.П. (1962). По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва.
- Бернштам А.Н. (1957). Спорные вопросы истории кочевых народов в древности. КСИЭ, XXVI. Москва.
- Черников С.С. (1960). Восточный Казахстан в эпоху бронзы. Москва-Ленинград.
- Ancient Cities of the Indus. (1979). Edited by G.L.Possehl. New Delhi.
- Гумилев Л.Н. (1993). Тысячелетие вокруг Каспия. Москва.
- История древнего Востока (2002). Тексты и документы. Москва.
- Аскарлов А. (2007). Арийская проблема: новые подходы и взгляды. Денежное обращение и торговля средневекового Казахстана. Материалы международной научно-практической конференции. Туркестан.
- Аскарлов А.А. (2001). Об исконной родине расселения древних тюрков // История материальной культуры Узбекистана (ИМКУ). Самарканд. Вып. 32.
- Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. (1983) От скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. Издание второе, исправленное и дополненное. Москва: Мысль.

- Малов Е.С. (1052). Древние и новые тюркские языки // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. Т. XI. Вып. 2.
 Isxaqov M. (2003). Eski turk yazitlarin cograiasi ve turk etnogenez surefarin.
 Бахрушин С.В. (1927). Очерки по истории колонизации Сибири в XVI-XVII вв. Москва.
 Греков Б. (1946). Роль славян в истории мировой культуры // Журнал «Славяне», № 1. – Москва.
 Щербак А.М. (1971). О рунической письменности в Юго-Восточной Европе // Советская тюркология. № 4. Москва.
 Исмагулов О. (2007). О начальном этапе истории тюрков Центральной Азии (взгляд антрополога). Орта ғасырлардағы Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Түркістан.

References

- Ancient Cities of the Indus. (1979). Edited by G.L.Posehl. New delhi.
 Aristov N.A. (2003). Trudy po istorii i etnicheskomu sostavu tyurkskih narodov [Works on the history and ethnic composition of the Turkic peoples]. Bishkek.
 Artamonov M.I. (1974). Cimмериизы I scify [Cimmerians and Scythians]: (From the appearance on the historical arena to the 4th century BC). Leningrad: Publishing House Leningrad. un-that.
 Askarov A.A. (2007). Ariyskaya problema: novye podhody I vzglyady The Aryan Problem: New Approaches and Views. Money circulation and trade in medieval Kazakhstan. Materials of the international scientific-practical conference. Turkestan.
 Askarov A.A. Ob iskonnoy rodine rasseleniya drevnih tyurkov [On the original homeland of the settlement of the ancient Turks]. History of the material culture of Uzbekistan. Samarkand. Issue 32.
 Bahurshyn S.V. (1927). Ochetki po istorii kolonizatsiyi Sibiri v XVI-XVII vv. [Records on the history of the colonization of Siberia in the XVI-XVII centuries]. Moscow.
 Bernshtam A.N. (1957). Spornye voprosy istorii kochevyh narodov v drevnosti [Controversial issues of the history of nomadic peoples in antiquity]. CSIE, XXVI. Moscow.
 Bongard-Levin G.M., Grantovsky E.A. (1983). Ot scyfi do Indii. Drevnie arii: mify I istoria [From Scythia to India. Ancient arii: myths and history]. Second edition, revised and updated. Moscow: Thought. 208 p.
 Bratchenko S.N. (1969). Periodizatsiya pamjatnikov sredney bronzy basseina Nizhnego Dona [Periodization of monuments of the Middle Bronze of the Lower Don Basin]. Auth. Cand. Diss. Kiev.
 Chernikov S.S. (1960). Vostochny Turkestan v epohu bronzy [East Kazakhstan in the Bronze Age]. Moscow-Leningrad.
 Crekov B. (1946). Rol slavyan v istorii mirovoy kultury [The role of the Slavs in the history of world culture]. Magazine «Slavs», № 1. Moscow.
 Deaconov I.M. (1956). Istorija Mydyi. [History of Mussels]. Moscow –Leningrad.
 Eichwald E.I. (1838). O drevneishih obitalishah plemen (slavjanskih, turezkikh I mongolskih) v Jyzhnoi Rossii po Gerodotu [About the most ancient habitats of the tribes (Slavic, Turkish and Mongolian) in Southern Russia according to Herodotus]. Library to read. St. Petersburg. Prince 27, dep. 3.
 Eichwald Edward (1839). Alte Geography. Berlin.
 Eric Nystrom (1985). «Bible Dictionary», 1868. Collection of «World Christian Mission», edited by I. Svenson, Toronto.
 Gasanov Z. (2002). Carskiye skify. Etnoyazikovaya identifikatsiya i carskyh skifov I drevnyh oguzov [Royal Scythians. Ethno-linguistic identification of royal Scythians and ancient Oguzes]. New York. 480 p.
 Grakov B.N. (1971). Scify. [Scythians. Popular science essay]. Moscow.
 Gumilev L.N. (1993). Tysjachaletye vocrug Kaspya. The millennium around the Caspian. Moscow.
 Herodotus (1972). Istorija v devjati knigah [The story in nine books]. Translation and notes by G. A. Stratanovsky, edited by S. L. Utchenko. Translation Editor N. A. Meshchersky. Leningrad: Publishing House «Science».
 I.Miziev (1990). Istorija rjdom [The story is near]. Nalchik.
 Ismagulov O. (2007). O nachalnom etape istorii tyurkov Centralnoi Azii (vzglyad antropologa) [On the initial stage of the history of the Türks of Central Asia (an anthropologist's view)]. Turkestan.
 Isxaqov M. Eski turk yazitlarin cograiasi ve turk etnogenez surefarin. 2003.
 Isyoria drevnego Vostoka (2002). [History of the Ancient East]. Texts and documents. Moscow.
 Ivanov V.V., Toporov V.N. (1960). Sanskrit. Moscow.
 Lappo-Danilevsky A.S. (1887). Obozrenie scifskikh drevnostei [Review of Scythian antiquities]. Petersburg.
 Latyshev V.V. (1890). Proceedings of the ancient writers, Greek and Latin, about Scythia and the Caucasus. T. 1: Greek writers. St. Petersburg.
 Lyzlov A.I. (1990). Scifskaja istorija [Scythian history]. Moscow: Science. 519 p.
 Malov E.S. (1952). Drevnie i Novye tyurkskie yaziki [Ancient and new Turkic languages]. News of the USSR Academy of Sciences. Department of literature and language. T. XI. Issue 2
 Sherbak A.M. (1971). O ruchnicheskoy pismennosti v yugo-vostochnoy Evropy. [On the runic writing in south-eastern Europe]. Soviet Turkology. № 4. Moscow.
 Smirnov A.P. (1951). Voljskie bulgary [Volga Bulgars]. Publication of the State Historical Museum. Moscow.
 Smirnov K.F., Kuzmina E.E. (1977). Proishozhdenie indoiranzev v svete noveishih arheologicheskikh otkrytii [The origin of Indo-Iranians in the light of the latest archaeological discoveries]. Moscow.
 Tolstov S.P. (1962). Po drevnim deltam Oxa I Jaksarta [According to the ancient delta of Oks and Yaksart]. Moscow.
 Yampolsky Z.I. (1966). Drevnij Albanya. (III-I vv. Do n.e.) [Ancient Albania. (III-I centuries BC.)]. Theses. Baku, 169.